

Ugrai János

„Harminc esztendeig szolgáltam, semmim sincs”

*Gondoskodás az idős papokról a 19. század első felében
a Tiszáninneri Református Egyházkerületben**

Az „emberek magoknak szeretői, fősvények, háladatlanok, szeretet nélkül valók”. E lesújtó antropológiai következtetést Liszikai Bónis György kiszolgált református lelkész fogalmazta meg 1788-ban. Az Erdőhorvátiban kelt könyörgő levélből megtudjuk, hogy az akkor 83 éves pap nyolc év alatt élte fel minden tartalékát, s immár koldusként is bezárultak előtte a reménység kapui: azok sem segítettek rajta, akik maguk nem szenvedtek szükségét.¹ Minden jel arra mutat, hogy Liszikai Bónis jó papja volt az erdőhorvátiaknak: 1748-tól több, mint harminc évén át vezette a gyülekezetet – mai tudásunk szerint ilyen hosszán a reformációtól Trianonig terjedő időszakban senki más nem maradt meg a Tolcsva-patak völgyébe szorított kicsiny zempléni faluban.² Azt egyelőre nem tudjuk, hogy a Liszikai által említett további 10–11 évnyi szolgálati időt hol töltötte. (A saját leírásából csak az derül ki, hogy az is valami csekély jövedelmű hely lehetett.) Mindenesetre annyi bizonyosan kiviláglik e néhány információból is, hogy egy hűséges, stabil, a nehézségek elől nem elmenekülő, ugyanakkor gyenge lábakon álló gyülekezetben dolgozó református lelkipásztor a türelmi rendelet idején nem számolhatott nagy biztonsággal, sem azzal, hogy jövedelméből kellő vagyont tud felhalmozni nyugalmas napjaira, sem azzal, hogy ezeket a nyugalmas napokat akár a helyi közösség, akár az egyházmegyei vagy egyházkerületi szintű intézményrendszer biztosítja majd számára.

A következőkben több példával igazoljuk, hogy Liszikai Bónis György esete nem volt kivételes, sokkal inkább belesimult egy mintázatba. A példák azt fogják alátámasztani, hogy a 18–19. század fordulójának vagy a 19. század első felének vidéki Magyarországon hiába volt a vallás, a felekezet a legfőbb identitásalkotó tényező, s ennek megfelelően a lelkész a lokális élet meghatározó, köztisztületnek örvendő vezetője, ennek ellenére helyenként egészen meghökkentő volt a kiszolgáltatottságuk.

* A tanulmány elkészítését az alábbi két projekt támogatta: NKFI FK 132451 (A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban – kutatásvezető: Keller Márkus); NKFI K-145896 (A magára hagyottság és a megküzdés jegyében. Művelődés- és társadalomtörténeti mélyfúrások a protestáns kultúrrégiók összehasonlító történeti elemzéséhez – kutatásvezető: Hegyi Ádám).

¹ TREKL A. XXIII. 8295.

² Ugrai 2017: G20.

Tanulmányunk középpontjában annak vizsgálata áll, miként próbált ezen változtatni az intézményesülés új, intenzív szakaszába lépő egyház – értve ezalatt az egyházmegyei és az egyházkerületi vezetést. Milyen szempontok alakították a lelkészi hivatásrend rögzülésében fontos szerepet játszó idős- és beteggondoskodás ügyét? Mik voltak a korlátai egy átfogó nyugdíjrendszer kialakításának? Ezekre a kérdésekre az északkelet-magyarországi, tiszáninneni egyházkerületet lefedő térségre vonatkozóan keressük a válaszokat.

A NYOMORGÁS VÁLTOZATAI

Se szeri, se száma a Liszikai Bóniséhoz hasonló sorsoknak. A makranci (Abaúj vármegye) prédikátor, Kapitány András 1798-ban, 41 évnyi szolgálat után, szeme világát veszítve jelezte, hogy semmije sincs: két gyenge lovát tolvajok kötötték el, kevéske félretett pénzét pedig szemei hiábavaló gyógyítására pazarolta.³ A 78 éves Fodor István mindennapjait köszvény, fulladozás és szívfájás tette tönkre. Ő 43 évig szolgált „keservesen sok háborúságok között” egyetlen gyülekezetben, azonban a meszesiek (Borsod vármegye) „én rólam elfelejtkeztek, mint egy holt emberről”. A templomot is építő, gyülekezetét saját elmondása szerint szívós munkával felvirágoztató Fodort nemcsak kitették Meszesről, de még 40–50 köből gabonával is adósai maradtak. Az abaúji városkában, Szikszón húzta meg magát, ahol legalább a helyi tiszteletes, Garas István megkönyörült rajta. Kérvénye végén leírta, hogy már kétszer is részesült segélyben, de döbbenet hallotta az egyházkerületi főjegyzőtől, hogy ezúttal nincs a támogatottak listáján.⁴

Tipikus panasznak tekinthető, hogy az illető lelkész egy élet munkáját maga mögött hagyva sem rendelkezett semmivel, és a végromlás fenyegette. A legreménytelenebb helyeken töltött harminc éves szolgálati múlttal támasztotta alá Göde István is, hogy öregségére miért nem tudott egyetlen krajcárt sem félretenni, s miért szorul ő és családja is segélyre.⁵ Gál Pap Józsefnek 43 év szolgálat és az azt követő három év tétlenség után azzal kellett szembesülnie, hogy semmije sincs.⁶ Simándi Kállay Gábor 36 évi hű szolgálat után szüntelenül könnyező szemei és gyenge lábai miatt vált további munkára alkalmatlanná – neki se volt semmi félretett pénze, vagyona.⁷ Éhezett és koldulásból tartotta fenn magát a 80 éves Sárádi István, aki 50 évi lelkészi múlttal rendelkezett. A kizárólag kicsiny és így szegény abaúji gyülekezetekben (Abaújdevecser, Cselej, Csobád, Hernádcsány, Pamlény, Péder, Petőszinye, Nagyszalánc) működő Sárádi 1794-ben nehezen beszélt, ezért szolgálatra már kevésbé volt alkalmas.⁸ Emiatt egyházi engedélyt

³ TREKL A. XXVII. 10.074.

⁴ TREKL A. XXVIII. 10.501.

⁵ TREKL A. XXXVII. 14.585.

⁶ TREKL A. XXXII. 12.077.

⁷ TREKL A. XXI. 7580.

⁸ Utolsó szolgálata Nagyszaláncon 1792-ben ért véget. Ugrai 2017: A42.

kért a házról-házra járásra, és negyedik fia sárospataki tanulmányaihoz is segítséget igényelt.⁹

Tévedünk, ha azt hisszük, hogy csak a gyenge, sérülékeny gyülekezetekben ragadt lelkipásztorok juthattak koldusbotra a 18. század végén. Az egyházkerület szellemi központjában, Sárospatakon töltött szolgálati idő sem jelentett garanciát a legvégső ínségre jutással szemben. Ráadásul az egymást gyorsan követő két esetben nehéz a helyiek érzéketlenségére vonatkozó gyanútól szabadulnunk. Csízi János 33 évig volt pap Patakon, sőt egy ideig zempléni esperes is, de mindez nem mentette meg őt a nyomorúságtól.¹⁰ Az esperesi hivatalról 1790-ben lemondott Csízi már az 1780-as évek végétől folyton súlyos állapotáról számolt be feletteseinek. A helyzete nem javult, csak romlott: 1791 decemberében kelt levele szerint nemhogy nem segít neki senki, de fél éve már élő embert se látott. Hiába termett előző évben egy kis borocskája, nem volt ára, ezért elvesztegette olcsón. „Már most olyan állapotban vagyunk, hogy sem kenyérnek valónk nincsen, sem szalonnánk, sem fánk, mivel egy fillérünk sincsen, nem vehetünk.” A hideg házban, ágyban fekvé várta, hogy valaki megszánja.¹¹

Igencsak sajátosan reagáltak a sárospataki gyülekezeti tagok néhány évvel később Toót (vagy Tóth) János hasonló helyzetében is. Ő régi nyavalyáinak (fejfájás, szédülés) kiújulása miatt vált munkaképtelenné. A naponként egyre gyengébb és szélütéstől tartó lelkész állapotát összefüggésbe hozták régi sérelmükkel: azzal, hogy a sárospataki prédikatori és az egyik helyi kollégiumi professzori tisztség össze van kötve. Mivel Toót e két hivatalba rokkant bele, „mellyekben a mindeneknek tetszeni kívánó igyekezet mellett gyenge elméjét megerőltette”, a patakiak a problémamegoldás fő csapásirányát a két feladat elkülönítésében látták.¹² Toót személyes helyzetével érdemben nem is foglalkoztak, az a kollégiumi tisztsége alapján az egyházkerületre hárult.

Az eddig megidézett példáink közös nevezője az volt, hogy a súlyos helyzetbe került lelkészek kivétel nélkül a türelmi rendelet utáni szűk két évtizedben lehetetlenültek el. Ez egyben azt is jelenti, hogy pályájuk zömét olyan, a protestáns papok számára rendezetlen körülmények között futották be, amikor az is nagy vívmány volt, hogy egyáltalán megmaradtak a gyülekezetek, így az elesett egyházi tisztviselőkről való gondoskodás már messze meghaladta az önfenntartó közösségek erejét. Bár ez az összefüggés igaz és érvényes, egyfelől árnyalja az, hogy az egyházkerületi közfigyelem homlokterében, Sárospatakon is előfordult papi ellehetetlenülés, ami akár az esperesre is kiterjedt, másfelől, hogy a drámai elszegényedés jeleire a későbbi évtizedekben is könnyű rábukkanni. Alig-alig választhatunk ki két-három egymást követő esztendő úgy, hogy ne botoljunk az egyházkerületi iratokban egyszerre akár több, hasonlóan súlyos esetben.

⁹ TREKL A. XXV. 9156; A. XXVI. 9640; A. XXVII. 10.009.

¹⁰ TREKL A. XVIII. 6768; A. XXIII. 8340-8341; A. XXIII. 8383.

¹¹ TREKL A. XXIV. 8916.

¹² TREKL A. XXXII. 12.451-453.

Az 1840-es évek fordulóján például Gilányi János folyamodott visszatérően a feletteseihez. A még 60. évét sem taposó Gilányi fiatal kora óta makacs betegséggel küzdött: aranyere többször kiszakadt, ami miatt idővel szinte mozgásképtelenné vált. Öt évi kápláni és 15 évi lelkészi működése után munkanélküli lett, és éveken át „sínylődött”. A felfolyamodás írásakor két testvére is özvegységre jutott, úgyhogy elveszítette utolsó jótévőit is. Az egyházmegyei segélypénztárból már háromszor kapott pénzt, amikor 1839-ben ismét ezért esdekelt előljáróihoz. Egy év múlva állapota romlásáról volt kénytelen beszámolni: súlyos torokbetegsége miatt már nyelni sem bír, állandó fulladásrohamok kínozták. Most már nemcsak a szokásos segílyt kérte, hanem annak a gyors folyósítását – tehát valamiféle előleget – is, mivel minden tartalékát felélte.¹³

Ugyanebben az évben Fodor Mihály is hasonló kérvényt fogalmazott meg. A deregnyői (Zemplén vármegye) keltezésű folyamodványban éhhalál-közeli helyzetről tudósított, noha „sem részegségben, sem tisztátalan életben, sem káromkodásba nem találtattam, s találtatom, mint akik most is folytatják megszozott gonoszságokat, kenyeret esznek, én pedig éhel halálra jutottam”.¹⁴ Ő 1803-ban foglalta el első hivatalát, így 1840-ben 65–70 éves lehetett.¹⁵ Ennek ellenére nem segílyt kért feletteseitől, hanem állást, aminek jövedelmével kikerülhetett volna szorult helyzetéből.

Simon István nyugalmazott pap Otrókócsról (Gömör vármegye) 1841 szeptemberében jelentkezett kérésével: szemei meggyengülése miatt kellett három évvel korábban lemondania a papságról. Neki lehetett valami félretett pénze, hisz még házépítésbe is belefogott, ami azonban felemészttette a tartalékait. Az erre felvett 200 váltócédula forintos kölcsönt sem tudta visszafizetni. Úgy ítélte meg, hogy 73 évesen még tudna papságot vállalni, „ha az ősz haj a mostani világ előtt becstelen nem volna” – így villantva fel a generációs idegenkedés eddig még nem említett, de szintén gyakran előforduló szempontját.¹⁶

Nem meglepő, hogy a lelkipásztoroknál eleve sokkal gyengébben javadalmozott, s állásukat, alkalmazásukat tekintve is lényegesen bizonytalanabb helyzetben lévő tanítók hasonlóan válságos élethelyzetekbe kerültek idős korukra. Jóllehet a forrásokban nem tűnik sokkal gyakoribbnak az idős tanítók ellehetetlenülése, okkal gyanítjuk, hogy körükben kimagasló lehetett a látencia aránya. A tanítók a korabeli református egyházi és oktatási szisztéma szerint a lelkész beosztottjai voltak, s ily módon erősen függtek személyükben is a paptól. Fizetésüket is a papi jövedelmekhez szabták: általában a papi összjövedelem kb. harmadához juthattak hozzá.¹⁷ Ahol a lelkipásztorok ilyen könnyen kerülhettek nyo-

¹³ TREKL B. LXII. 27.631; B. LXIII. 28.191.

¹⁴ TREKL B. LXIII. 28.243.

¹⁵ Ugrai 2017: G34.

¹⁶ TREKL B. LXIV. 28.699.

¹⁷ Az egyházkerületi tanítók igen változatos jövedelmi viszonyai leginkább ennek a forráskiadványnak a segítségével térképezhetők fel: Dienes (szerk.) 2001. Az egymáshoz viszonyított tanítói és a lelkészi fizetések pontosabb meghatározása módszertanilag nehéz feladat a rengeteg

morúságos életkörülmények közé, ott az egyébként kifejezetten hozzájuk kötött és deklaráltan sokkal szerényebben díjazott tanítók még hamarabb sodródhattak a reménytelenség szélére. Ezt a mechanizmust némileg ellensúlyozta a tanítói kar jelentősen nagyobb fluktuációja: a tanítók nehezebben ragadtak meg a pályájukon, s gyakrabban hagyták azt el, mint a papok. Ebből következett, hogy szám szerint kevesebb volt az idős tanító.

Korábban részletesen ismertettük azt a jelenséget, hogy térségünkben a 19. század első harmadában először épp a legszegényebb ekléziákban állandósult a tanítók személye: a legkisebb jövedelmű abaúji és a félreeső zempléni falvak kisiskoláiban tanítottak legelőször „hivatásos” tanítók.¹⁸ (Ezek az iskolamesterek nem voltak képzettek. „Hivatásos” jellegüket sokszor mindössze a megbízás végtelensége biztosította. Életkörülményeiket, szakmai emelkedési lehetőségeiket tekintve pedig erősen eltúlzott e fogalom használata.) Ők betegség vagy elerőtlenedés esetén idős korban egészen bizonyosan ugyanúgy sodródtak a szakadék szélére, mint a fent említett esetek lelkész szereplői.¹⁹

A nyomorúság által fenyegetetteknek volt azonban még egy nagy halma: a papok, tanítók özvegyei (és árvái). Őket még akkor is elérte a kiszolgáltatottság állapota, ha az érintett egyházi szolgálattevő pályája során mindvégig közepes jövedelmű gyülekezetekben működött. Mivel a lelkész szállását a gyülekezet biztosította, halála után egy évvel az özvegynek ki kellett onnan költöznie. Ez – társulva a gyülekezet esetleg függőben lévő természetbeni juttatásai körül kialakuló vitákkal, valamint a lelkészi háztáji gazdaság feladásának kényszerével – olyan rendkívüli kiadást jelentett, ami még egy korábban tisztesebb egzisztenciájú családot is végveszélybe sodorhatott.²⁰

Az özvegyekre vonatkozó kegyelemév ugyanakkor egy meglehetősen korai, tudatos és következetesen alkalmazott gondoskodási forma volt az egyházak belső életében. Valójában az özvegyek voltak azok, akik köré ennek a türelmi időnek az intézményesítésével elsőként szőtt az egyház valamiféle intézményi szociális hálót. Az elhalt papok családjáról való gondoskodás szilárd valláserkölcsi alapon nyugodott. A papok házasodását engedélyező protestánsok a lelkészné és családja erkölcsös életével szemben is igényeket támasztottak, e jogos elvárásokért cserébe viszont bizonyos egzisztenciális minimum biztosításával tartoztak. Másként fogalmazva: ha komolyan gondolták, hogy a papné a lelképásztor esetleges halála után ne menjen megbotránkozató gyorsasággal újra férjhez, vagy az árván

változó – időbeni és térbeni különbségek, természetbeni jövedelmek, az ígért és a valóban teljesített juttatások eltérései – miatt.

¹⁸ Ugrai 2010: 99–111.

¹⁹ Néhány példa erre: Apostol János (1814): TREKL A. XXXVII. 14.926. A 33 évig tanítóként szolgáló, 2 éve hivatal nélkül nyomorgó Kerekes András (1824): TREKL A. XLVII. 19.978.

²⁰ Néhány példa erre: Özv. Nagy Istvánné folyamodványa a kegyelemév megduplázására és félárván maradt gyermekének kollégiumi ösztöndíjára (1808): TREKL A. XXIX. 10.868. A 15 éve özvegy, de még csak hét alkalommal segélyezett özv. Nyilas Lászlóné kérvénye (1815): TREKL A. XXXVIII. 15.471.) Séllei Sámuel tanító özvegyének folyamodványa (1850): TREKL B. LXXI. 32.483.

maradt lelkészgyerekek ne járják kéregetve a falu házait, gondoskodniuk kellett a legnehezebb első időkben a hátramaradt családról.²¹

A következő fejezetben az egyházi tisztviselők segélyezéséről szólva pontos képet alkothatunk arról, hogy a súlyos ínségbe sodródott s akár csak néhány forintnyi alamizsnára is rászorulók körében milyen nagy volt a tanítók és a lelkész-özvegyek aránya.

EGY ELHÚZÓDÓ VITA GENERÁCIÓS TANULSÁGAI

Bár tanulmányunk az idős lelkészek helyzetére összpontosít, mindenképpen szükséges felvázolni egy, a Tiszáninneri Református Egyházkerületben csaknem az egész reformkorban bonyolódó, sok-sok szereplőt megszólalásra ösztönző vitát. Ennek a kulcskérdése az volt, hogy szabad-e megengedni azt, hogy a segédlelkész (káplán) a papi állás megüresedésekor helyben léphessen előre, vagyis lehet-e a káplán közvetlen utóda a korábbi felettesének. Az egyházkerület ennek az eshetőségnek a tiltásáról rendelkezett, s az egész korszakban következetesen ragaszkodott is hozzá, ami számtalan helyi konfliktust, jogosnak tűnő sérelmet eredményezett. A tiltás hátterében fontos generációs megfontolások álltak.

Segédlelkészt jellemzően az a pap fogadott saját költségen, aki valamilyen okból nem tudta vállalni a teljes szolgálattal járó terheket. Ez az ok jobbára a pap rossz egészségi állapota és/vagy idős kora volt.²² A káplán kiválasztásában döntő szava volt magának az alkalmazást bonyolító lelkésznek. Az ő távozása, visszavonulása vagy halála után pedig az addigi segédlelkész helyben marasztásáról elvileg a gyülekezet dönthetett volna. Ha elégedettek voltak a személyével, akkor marasztalhatták volna, ha pedig nem, akkor új jelöltet választhattak volna maguknak. Kézfenekvőnek tűnik az a több panaszos eklézsia által is felhozott érv, miszerint a kápláni esztendő alatt egy rátermett pályakezdővel olyan bizalmi kapcsolat épülhetett ki, amelyet nem kívántak a hívek egy ismeretlenre, egy bizonytalan kimenetelű új kapcsolatra felcserélni. Emellett az sem mellékes, hogy egy elhúzódó, akár öt-nyolc esztendőn át tartó kápláni időszakban a segédlelkész félfizetésért szolgált, sokszor az idősödő lelkésztől évről-évre egyre több terhet átvéve. Az is méltányos szempontnak tűnik tehát, hogy a prédikátor halála után legalább az előzetesen megígért alkalmazás biztosításával, s így a munkanélküli-

²¹ Ennek a reformáció koráig visszanyúló hagyománya volt Németországban, ezt honosították meg a magyar protestánsok is. A hazai adaptáció lehetőségében minden bizonnyal nagy szerepe volt a külföldöt járó peregrinusoknak. Hegyi 2023b: 167–168. Az egyházi intézményes gondoskodás fontos mintát szolgáltatott az állami jóléti szolgáltatások megszervezéséhez: Barmeyer 2002: 89–90.

²² Kovács 1878: 388–389. Ismerünk kivételt: Harsányi Mihály cigándi (Zemplén vámegeye) lelkész 1815-ben arról panaszkodott, hogy öt megkerülve, néhány heti betegség ürügyén káplánt ültetett a nyakára az eklézsia oly módon, hogy a segédlelkész fizetését sem határozhatta meg, sőt egy fedél alá is kényszerítették őket a gyülekezeti elöljárók. TREKL A. XXXVIII. 15.426. Nem mellékes, hogy Harsányi ekkor lassan már 40 éve volt Cigánd lelkésze. Ugrai 2017: G14.

ség veszélyének az elkerülésével segíthettek az illetőn.²³ Kevésbé magasztos, de visszatérő megfontolás volt továbbá az egyházközségek részéről, az, hogy a helyben lévő káplán megmarasztása esetén mentesültek a pap költöztetésének költséges terhétől.²⁴

Ezek az érvek egy alapvetően békés, csendes, a felek kölcsönös jóhiszeműségén és érdekegyezségén alapuló kapcsolatot feltételeztek. Az elhalt lelkész helyébe lépő káplán tiltása azonban olyan erkölcsi és fegyelmelési aggályokból fakadt, amelyek nagy része közvetlenül és szorosan összefüggött a nemzedéki különbségekkel. A több helyen is előforduló gondolatmenetet a legtisztábban az Abaúji Egyházmegye előjárói fejtették ki 1826-ban. Az abaúji tractus vezetői a káplán helybeli emelkedését tiltó határozat mellett foglaltak állást, mégpedig azért, mert szerintük jogos a félelem, hogy a kezdetben szerény és alázatos fiatal emberek hamar az eklézsia hangadóinak bűvkörébe kerülnek. A közös kártyázások, vadászatok, estébe nyúló társalgások során akaratlanul is részesei lesznek az idős papot gúnyoló, hibáit felnagyító vagy kiszínező beszélgetéseknek. És mindez nem áll meg a rosszízű tréfák szintjén, hanem idővel pusztá kenyérharccá változik: a káplán immár szítja az elégedetlenséget, ezzel pedig sietteti a sokat szolgált pap gyengülését, ellehetetlenülését. Végso soron szinte elkerülhetetlen, hogy a káplán idővel ne saját prédájaként tekintsen a teljes lelkészi állásra.²⁵

Bár a fenti okfejtést teljesen egyértelműen igazoló konfliktust nem találtunk a forrásokban, a jelenség minden bizonnyal – még ha talán némileg finomabb formában is – széles körben ismert lehetett. Erre utal, hogy másfél évtized múlva, 1840-ben egy igen tekintélyes, esperesekből és egyházmegyei világi gondnokokból álló egyházkerületi *deputatio* ugyanilyen természetességgel sorolta fel az említett érveket a káplán helybeli felemelkedése ellen.²⁶

A káplán helyi előlépését akadályozó szabály másik oka a papi dinasztikus törekvések korlátozása volt. El akarták kerülni, hogy az idősödő lelkész káplánként maga mellé vegye a fiát, majd a javára visszavonulva a család generációkon át családi kezelésben tarthassa a papi állást. Ez a képlet többször is érvényesülhetett volna az egyházkerületi tiltás nélkül, miként általában is összetett problémát okozott az egyházon belüli nepotizmus jelensége.²⁷

Végül pedig felmerült az a kifogás is, miszerint káplánt eleve csak olyan lelkész tudott fogadni, aki megosztásra alkalmas jövedelemmel rendelkezett. Azaz csak a nagyobb gyülekezetekben állt rendelkezésre ez az érintett által önként vállalt és finanszírozott, de azért mégiscsak humanus gondoskodási forma. Ha az idős lelkész halála esetén a káplánt marasztalni lehetett volna, akkor kevés

²³ Például: Zsujta (Abaúj vármegye) esete 1817-ben: TREKL A. XL. 16.320., B. LXX. 31.614.

²⁴ Az új pap megválasztásával és a fizetése körüli egyezséggel kapcsolatban visszatérő elem, hogy a gyülekezet a pap beköltöztetésének költségein próbált takarékoskodni.

²⁵ TREKL B. LV. 23.726.

²⁶ TREKL B. LXIII. 28.242.

²⁷ Csepregi 2019; Szász 2021. A Pfarrhaus-jelenség a német szakirodalomban bőségesen tárgyalt probléma, lásd például: Franz 1957; Greiffenhagen (Hg.) 1984; Wahl 1997.

tapasztalattal rendelkező pályakezdők kerültek volna ezekbe a jobb állásokba, míg a gyengébb ekléziákban élő idősebb papok előtt bezárultak volna az emelkedéshez vezető kapuk.

A DEFICIENSI CASSA

A 18. század végére a hely és mindenféle jövedelem nélkül nyomorgó lelkészek, tanítók és özvegyeik helyzete tarthatatlanná vált, s koncentrált megoldást tett szükségessé. Bár az 1770–1780-as évekből is ismertek bizonyos erőfeszítések a megszorultak megsegítésére, a segélyezés akkor még teljesen esetleges volt. A tiszáninneri egyházkerület szuperintendense, Csáji Márton az 1770-es években már élére állt egy helyi kezdeményezésnek, ám az ún. miskolci gyámolda a nyomorgó lelkészek, tanítók és özvegyeik számára végül nem állt fel.²⁸ A következő évtizedekben az időnként folyósított ad hoc támogatások elnevezése körül is bizonytalanságok voltak érzékelhetők: a forrásokban találkozhatunk többek között a *segedelem*, *beneficium*, *deficiens*, illetve a *pauperum cassa* kifejezésekkel is.²⁹

Az egyházkerületben az 1790-es évektől követhetők nyomon többé-kevésbé folyamatosan a végül *deficiens cassának* elnevezett pénzügyi keret támogatásai.³⁰ Az első években inkább a pénzügyi alap megteremtésére vonatkozó, gyakran elkeseredett vitákba torkolló nyomaira bukkanhatunk. Mivel a Tiszáninneri Református Egyházkerület későn, 1733-ban alakult meg, s az intézményesülés igazán intenzív fázisa csak a türelmi rendelet után kezdődött meg, továbbra is az egyházmegyék szintjén folyt a koordináció.³¹ Ráadásul épp az 1790-es években az egyházkerület megszerveződése, az egyházmegyei hatáskörök központosítása különböző személyes és egészségi okokból válságos időket élt át, amely aztán Vay József 1796. évi főgondnoki és Őri Fülep Gábor 1797. évi püspöki megválasztásával zárul le.³² Ezután az egyházkerület intézményesülésében kifejezetten gyors előrelépések következtek, s ezek egyike volt az idős tisztviselőkről való gondoskodás állandósítása. Mindez időben egybeesett más református térségek (pl. békési, barsi, debreceni, dési, tatai egyházmegye) hasonló kezdeményezéseivel – tehát

²⁸ Galuska 1992: 19–22.

²⁹ Tettem kísérletet arra, hogy a segélynyújtás jegyzékeit valahogyan összesítsem, de ezek a kísérletek a források rendszertelensége és a segélyezés jogi alapjának bizonytalanságai, összességében a nagyfokú esetlegességek miatt nem jártak sikerrel. Lényegében vis maior típusú támogatásokról van szó, amelyeket időnként bajba jutott (pl. tűzvész vagy áradás által sújtott) ekléziák is kaphattak.

³⁰ A TREKL B. 138–139. jelzetű egybefűzött kézíratos kötetben az 1767–1790 közötti, a B. 150–152. jelzetű kötetekben az 1790–1809 közötti deficiens gyűjtések anyagai találhatóak meg. Az egyházmegyéenkénti szisztematikus kimutatások 1798-ban kezdődnek, az 1798. évi iratok: TREKL B. 28. 413–414, 216–220. Közvetlenül a századforduló táján születtek olyan intézkedések, amelyek a gyűjtések esetleges összesítésének gyakorlatát kívánták felváltani kifejezetten rendszeres megoldásokkal: TREKL A. XXVIII. 10.487; B-28. 468–470/52.

³¹ Dienes 1999.

³² Ugrai 2015.

a *deficienssi cassa* felállítása bizonyos mértékben függetleníthető a tiszáninneri ke-
rület sajátosságaitól.³³

Az egyházmegyénként szervezett *deficienssi cassák* adományokból, valamint lelkészek és hívek körében folytatott gyűjtésből álltak össze. A gyülekezeti elkö-
teleződés erősítésére a lelkészeknek tízévenként kimutatást kellett készíteniük az
adott eklézsziában erre a célra befolyt összegekről. Emellett minden évben *tractua-*
lis, azaz egyházmegyei szintű kimutatás készült a bevételekről és a kiadásokról.
Helyenként találkozni a gyülekezetek magukat mentető irataival, amelyekben
megpróbálják magyarázni, hogy miért nem fizették be az „eklézsiai kvótát”.³⁴
Ez a „kvóta” valójában inkább hozzájárulási kötelezettségként értelmezhető, hi-
szén nem volt megszabva sem gyülekezetenként, sem pedig egy minimálisan be-
fizetendő összeg formájában. Nagyon is változó volt, hogy mekkora összeg gyűlt
össze egy-egy egyházmegyében. Különböző egyházmegyék különböző időmet-
szetekben készült kimutatásai alapján úgy tűnik, hogy az istentiszteleti gyűjtések
mintegy 10–15%-a szolgálta a *deficienssi cassa* gyarapodását.³⁵

A *deficienssi cassa* további bevételi forrása volt azoknak az ideiglenes, általá-
ban három évi tanítóskodásra kiküldött pályakezdőknek a kötelező befizetése,
akik előzetes elköteleződésük dacára a tanítói tisztség után nem mentek külföldi
akadémiára továbbtanulni. Ezek a lelkésznek készülő, de valamilyen okból pe-
regrinációra ki nem jutó fiatal emberek tanítói jövedelmük egyharmadát voltak
kötelesek a szegények pénztárába befizetni. Az ebből származó jövedelem komoly
tétel volt a szociális gondoskodás javára – viszont rengeteg perlekedéshez is ve-
zetett. A leendő lelkészek ugyanis sokszor önhibájukon kívül nem tanulhattak
külföldön, s gyakori – a különböző kérvényekben egybehangzóan olvasható –
érvük volt, hogy a tanítói jövedelem vagy annak csekélysége, vagy a sok-sok fel-
halmozott hátralék miatt nem is volt alkalmas a külföldi utazás finanszírozására.
Az könnyen belátható, hogy minden ilyen jogos vagy annak vélt sérelem fokozta
a generációk közötti feszültségeket a még fel sem szentelt lelkészjelöltek és a gon-
dozásra szoruló idősök között.

A szegénypénztárak tőkeállományának harmadát egyébként kamatra kölcsön
adták, illetve további előre meghatározott összeget tartalékba helyeztek. A mara-
dékot, valamint a kamatbevételeket utalták ki segélyként. A segélyezették listáját
az egyházmegyék vezetői, azaz az esperesek ajánlása alapján állították össze.

A *deficienssi cassa* még csak kezdetleges módon kapcsolódott össze az öngon-
doskodás logikájával. Elvileg minden lelkésznek kellett volna fizetnie a pénztárba,

³³ Pályi 2013a: 198–199; Hegyi 2023a: 322–324. A felsorolt kezdeményezések egy része a tiszán-
inneri *deficienssi cassával* ellentétben csak átmenetileg bizonyult sikeresnek. A békési Őzvegy- és
Árvatár például 1790 és 1815 között működött – állandó pénzügyi nehézségek közepette.

³⁴ Például: Az alsó-borsodi egyházmegye Hejőszalonta és Szederkény egyházközségeket faggatta
a befizetés elmaradásáról 1804-ben: TREKL A. XXX. 11.611–11.612.

³⁵ Szemléltetésül egy 1804. évi adat Felső-Borsodból: a hívek templomi célzott (tehát *publicatio*
révén beszedett) adakozásának kb. a 10%-a illetve a *deficienssi cassát*, 20%-a a sárospataki kol-
légiumot, 40%-a a protestánsok érdekvédelmét ellátó bécsi ágens működését. A fennmaradó
összegek egyéb, eseti célokra gyűltek össze. TREKL A. XXXI. 12.040.

de ez gyakran elmaradt, és az elmaradás nem járt semmilyen retorzióval. Ráadásul a pénztár jótéteményeiből a befizetők az ígéretek szintjén sem részesültek automatikusan öreg napjaikban, mivel abból kifejezetten a rászorulóknak folyósítottak kisebb összegeket.³⁶

A *deficienssi cassa* már stabil, intézményesült időszakából egy tetszőleges évet, az 1827. esztendő-t választottuk ki.³⁷ Ebben az évben egyházmegyénként 56–191 rajnai forint (RFt) közötti összegeket oszthattak szét. A legkevesebben, mindössze öten a Felső-Borsodi Egyházmegyében kaptak valami kis segílyt: egy-egy fő 20, 10 és 8 RFt-ot, ketten pedig 9 RFt-ot. A legtöbb pénzt az Alsó-Borsodi Egyházmegyében folyósították, itt 16 fő kapott 7 és 30 RFt közötti összegeket. A 127 RFt-nyi kiadható segílyt a Felső-Zempléni és az Ungi Egyházmegyében más stratégia szerint osztották szét: itt 22-en kaptak pénzt – ám egy kivételtől eltekintve mindenki csupán 3-6 RFt-ot kapott. Az egyetlen kivétel 30 forintos támogatásban részesült.

Összességében hasonló nagyságrendű segílyek és ezek hasonló nagyságú különbségei voltak jellemzők más esztendőkből is. Ezek általában alacsony, sokszor már-már jelképes összegnek tekinthetők, amelyek tényleg csak átmeneti segílyt jelenthettek a kedvezményezettek számára.

1827-ben egyébként az Abaúji Egyházmegyében a 22 segílyezett közül 1-1 volt idős, beteg lelkész és tanító; Alsó-Zemplénben a 20 támogatott közül 4 volt tanító; Alsó-Borsodban a 16 segílyezett közül 2 volt lelkész; az 5 felső-borsodi deficienss közül 3 tanító és 1 *praeorans* (előkönyörgő) volt; a 22 felső-zempléni és ungi támogatott közül 1-1 tanító és lelkész volt. A többi támogatott mind lelkész vagy tanító özvegye volt – ahogyan mind a 19 gömöri deficienss is özvegyasszony volt. Így a deficienssek 86,5%-a elhalt tanítók és papok felesége volt. Ez egy tanulmányos megoszlás, hiszen nem sok nyomát leljük a listán a fentebb példákkal illusztrált, számtalan lelkészi elesettségről szóló egyedi kérvénynek. Minden jel szerint az elhalt szolgálattelvők családjai még sokkal nyomorúságosabb helyzetben éltek, mint az idős lelkészek, tanítók.

A NYUGDÍJKASSZA

Nem véletlen tehát, hogy már 1810-ben kezdeményezés született a térségben egy országos református nyugdíjintézet megszervezésére. Toót János sorsára emlékezve azt is tekinthetjük jelzésértékűnek, hogy a javaslatot épp a sárospataki teológiaprofesszori és a sárospataki lelkészi egyesített állást betöltő Lácza Szabó József fogalmazta meg. A reformátusok országos szervezettsége ugyanakkor általában annyira gyenge volt, hogy témától és ügytől függetlenül tulajdonképpen

³⁶ A deficienssi cassa problémájáról részletesebben: Ugrai 2017: 65–166.

³⁷ TREKL B. LI. 21.576. A deficienssi cassa adatait a 19. század első felére szisztematikusan kigyűjtöttem. Az összegek nagyságrendjében, illetve a támogatottak összetételében jelentős különbségek sem a most bemutatott mintaév előtt, sem utána nem mutatkoznak.

minden terv kudarca volt ítéelve.³⁸ Négy évnyi előkészület után 1842-ben állította fel a Tiszáninneri Református Egyházkerület a Papi, Özvegyi és Árvatárat, majd az adományokra nagy mértékben támaszkodó feltőkésítés esztendőit követően 1847-ben oszthatta ki először a kedvezményezettek számára az első összegeket. A közel tíz esztendő előkészületek a borsodi Vatta településen született – tehát a térségi református közösséghez tartozó – egykori sárospataki diák, Szemere Bertalan nevéhez kötődtek. Már az eredeti koncepciót is Szemere fogalmazta meg, majd a szervezést irányító választmányban is aktív szerepet vállalt. Munkája komoly visszhangra lelt, ami megalapozta országos népszerűségét a reformátusok körében.³⁹

A Papi, Özvegyi és Árvatár már a klasszikus nyugdíjkassza önszegélyező logikáját követte. Szemere eredeti javaslata az volt, hogy az egyházkerület összes felszentelt papja és nagyobb iskolai (tehát gimnáziumi, kollégiumi) tanára aktív pályája elején egy egyszeri nagyobb (15 Rft-os) összeggel kötelezően lépjen be a nyugdíjbiztosítás rendszerébe, majd pedig lehetőségétől függően a három fizetési kategória egyikét választva évente fizessen bele 5, 10 vagy 15 forintot. Szemere eredetileg nem számolt a kisebb iskolai tanítók részvételével, mivel túlságosan rendezetlennek ítélte egzisztenciális viszonyaikat. A befizetett összeget a tervek szerint a nyugalomba vonulásakor az illető, halála esetén pedig özvegye vagy árvája visszakapta.

Szemere már az eredeti koncepcióban kitért számos részletkérdésre, de a következő években az egyházmegyék tüzetesen megvizsgálták a javaslatot, és további finomításokkal egészítették ki. Részint ez, részint pedig egyszerű anyagi konfliktusok voltak az okai annak, hogy az előkészületek elhúzódtak. A felső-borsodiak például jelentősen csökkentették volna a befizetési kategóriákat – 3, 6 és 9 forintos sávokat javasoltak –, s nem az első, hanem csak a második szolgálati évtől tették volna kötelezővé a tagságot. Más vélemények szerint eleve ki kellett volna terjeszteni a pénztári tagságot a káplánokra és a tanítókra, illetve a papi szolgálati hely változása során jelentős jövedelemtöbbletbe jutó – azaz magának gazdagabb eklézsiában helyet találó – pap első évi jövedelméből akartak többet levonni a kassza javára. Ugyanakkor természetesen olyan álláspont is kialakult – ezúttal történetesen az abaúji egyházmegyében –, amely a kötelező részvételt, s ezáltal a koncepció leglényegesebb magvát kérdőjelezte meg. Éles kérdésként merült fel továbbá, hogy mi legyen az egyházmegyei *deficiensi cassákkal*. Szemere ennek a beolvasztását indítványozta, míg az egyházmegyék többsége – végül sikeresen – a szétválasztás mellett érvelt.⁴⁰

Végül 1847-ben a mindenféle szervezési, könyvelési és pénzbegyűjtési nehézségek dacára egy 11 608 (rajnai) forintos alaptőkével rendelkező pénztár állt fel. Tíz évvel később ennek az összegnek már majdnem a háromszorosa, 28 ezer forint volt a tőkeállomány nagysága, tehát szépen gyarapodott a kassza

³⁸ Galuska 1992: 25–26.

³⁹ Pályi 2013b: 42–52.

⁴⁰ Pályi 2013b: 52–58.

a protestánsoknak különösen sok gondot okozó neoabszolutizmus idején is. A mellette meghagyott régi *deficienssi cassa*, amelyet a „szűkösök és erőtlenuitek” számára tartottak fenn, az 1850-es években még jóval nagyobb, 41 500 RFt felett diszponált.⁴¹

A két kassza egymástól való elkülönülése három okból is nagy jelentőségű. Az önszegélyező kassza felállítása végül nem járt azzal a káros következménnyel, hogy a több évtizede folyamatosan gyarapodó, az öngondoskodásból életkori okokból vagy jövedelmi viszonyaiból fakadóan kimaradó szegények pénzalap nélkül maradjanak. Nem volt mellékes, hogy a Papi, Özvegyi és Árvatár olyan, egyházkerületi szinten szerveződő, külön irányítást kapó központi pénztár volt, amely ügyeiben önállóságot élvezett. Ehhez képest a szegények támogatása nemcsak az erkölcsi kötelességek, hanem a pénzügyi mozgástér szintjén is megmaradt az aktorok egy másik körének, az egyházmegyei vezetőknek a kezében. Ez nagy jelentőséggel bírt azokban az évtizedekben, amikor még mindig dinamikusan változott az egyházkerületen belül a különböző egyházigazgatási szintek egymáshoz viszonyított jog- és hatásköre. Végül a nyugdíj- és a szociális kassza izolációja azért is bizonyult még hosszú ideig jó megoldásnak, mert a nyugdíjkassza a 19. század második felében többször is súlyos válságot élt át, így az erőforrások megosztása összességében védettebbé tette a gondoskodás többfunkciós rendszerét.

ÖSSZEGZÉS: AZ ÉRTELMEZÉS SZINTJEI

Nagyot változott a 19. század első felében az idős egyházi tisztviselőkről való gondoskodás a Tizsáninnyi Református Egyházkerületben. A teljes ellehetetlenülés és gyakorta kínzó szükség állapotától meglehetősen gyorsan jutottak el az egyházi előljárók a viszonylag széles körű és stabil szociális támogatás intézményesüléséig – jóllehet nem sikerült teljesen felszámolni a szolgálattevők körében a nélkülözést. A folyamat sokrétű tanulságokkal szolgál.

Fontos hangsúlyozni egyfelől, hogy a teljeskörűen és kizárólag önfinanszírozásra berendezkedett protestáns gyülekezetek pénzügyileg igen ingatag lábakon álltak a korszak egészében. A tizsáninnyi térségben az eklézsiák nagyobbik fele nem kínált olyan tisztos jövedelmet papjainak és különösen tanítóinak, ami mellett az egyéni takarékoskodás és célszerű gazdálkodás révén biztosan elkerülhetővé vált volna az időskori ellehetetlenülés. A veszély a tárgyalt korszak egészében fennállt – minél tovább élt egy lelkész, annál inkább. Korai halálakor pedig az özvegyasszony végszükségbe sodródására volt nagy esély, különösen, ha tanítandó árvák is maradtak. Az elszegényedés veszélyét növelte, hogy a gyülekezetek hagyományos, még a reformáció korából származó papküldési–papmarasztási jogát csak nehezen tudták az előljárók korlátok közé szorítani: a botrányokat okozó

⁴¹ TREKL B. LXX. 31.843–849, B. LXXX. 38.359.

lelkipásztorok mellett a nehezen mozgó, nehezen beszélő idősebb lelkészek voltak kitéve leginkább annak, hogy a gyülekezet többsége elforduljon tőlük.⁴²

A helyzetet bonyolította, hogy a türelmi rendelet után felbolydult a korabeli lelkészi „munkapiac”. Hektikusan alakult egyfelől a kollégiumi lelkészképzés kapacitása: az 1790–1800-as évtizedben hirtelen megduzzadó tanulóihallgatói létszámok miatt még az 1830-as években is elhelyezkedési nehézségekkel szembesültek a lelkészek, s a telítődés a pályájukat kezdők mellett leginkább az idősebbek álláskeresését akadályozta. Utóbbiak alkalmazásától épp az időskori gondoskodás megoldatlanságai miatt óvakodtak a gyülekezetek. Másfelől a türelmi rendelet után a gyülekezetek száma – elsősorban a korábbi leányegyházak önállósodása révén – mintegy 20%-kal nőtt. A növekedés csak első pillantásra tűnik tekintélyesnek, nemcsak azért, mert az újonnan megnyílt papi és tanítói álláshelyek szűkös megélhetést kínáltak, hanem mert az önállósodás sokszor legyengítette azt az eklézsiát is, amit a korábbi leányegyház elhagyott.⁴³ Az egyházi szolgálati helyek számszerű gyarapodása tehát elaprózódással járt, ami ugyancsak növelte a bizonytalan egzisztenciák számát.

A sok-sok reményvesztett esdeklés láttán az egyházi előljárók többféle megoldással igyekeztek gátját állni a papi lesüllyedésnek. A papválasztás fokozottabb ellenőrzése, a lelkészjelöltek pályára engedésének mind szigorúbb szabályozása, s ezek eredményeként az egyházmegyei szintű ún. *dislocationalis*, azaz helyosztó gyűlések rendszeresítése éppúgy a büntelen, ám ennek ellenére a gyülekezete által elbocsátással, s így munkanélküliséggel fenyegetett lelkipásztorokat védte, mint az, ahogyan a káplánok és az idős lelkészek közötti viszálykodást igyekeztek megelőzni. A 18–19. század fordulójától pedig immár megszakítás nélkül működött a szegények pénztára, amely utolsó szalmaszálnyi segítséget tudott nyújtani a leginkább bajba jutottaknak, elsősorban az elhalt lelkészek és tanítók özvegyeinek.

A gondoskodás intézményes kereteinek kiépítése és megszilárdítása időben egybeesett az egyházkerületi igazgatás kifejlődésével és stabilizálódásával. Ez per se számos hatásköri probléma tisztázását tette szükségessé akár a lelkészmozgások szabályozására és az időskori gondoskodásra is kiható kérdésekben. Az egyházkerületi szintű igazgatás megerősödése a korábban a tiszáninneni térségben szinte mindenható esperesi hatalom rovására történt, amit az egyházmegyei vezetők új jogok megszerzésével vagy régebben elhanyagolt jogosultságok határozottabb érvényesítésével igyekeztek kompenzálni. Ezen bürokratikus–hatalmi mozgások függvényében is értelmezhető, miként vált a korábban szinte teljesen a gyülekezetek akaratára bízott lelkészválasztás (papmarasztás, papküldés, papválasztás) folyamata egyre szabályozottabbá és hogyan került a folyamat az esperesek irányítása alá. Emellett még két nagy helyismeretet igénylő kérdésben kínálkozott azonnal mozgástér a megcsappanó tekintély visszaállítására: a (témánk szempontjából mellékes)

⁴² TREKL A. XXIII. 8571; A. XXIII. 8601. A papmarasztás–papválasztás nem csak a tiszáninneni térségben okozott súlyos gondokat. Például Erdélyre vonatkozóan: Hella 2001: 58–60; Dél-Alföldre vonatkozóan: Kósa 1990: 462–464.

⁴³ Erről részletesen: Ugrai 2020.

kisiskola-felügyelet, valamint a gondoskodásra szoruló tisztviselők és hozzátartozóik felkarolása terén. Ez utóbbi nemcsak erkölcsi kötelességként vált fontossá, hanem az esperesek helyi beágyazottságát erősítő legitimációs bázisként is.

Az idős és elesett lelkészek, tanítók és özvegyeik ügyében tehát több korabeli fejlemény is összekapcsolódott: a türelmi rendelet utáni mennyiségi gyarapodás; a protestánsoknak az ezzel a számbéli növekedéssel nehezen összhangba hozható teljes magára hagyatottsága és önfinanszírozási kényszerrel párosuló autonómiája; a tiszáninneri egyházkerület egyházigazgatási szisztémájának megkésett kifejlődése; valamint az elesett egyházi tisztviselőkről való gondoskodás eszméje. Magyar református példákat idézve láthattuk, hogy ez utóbbi, az egyházi szolgálattevőről való életvégi gondoskodás elve mind aktuálisabbá vált. Minden jel szerint ezeknek a különböző tényezőknek az egyidejű érvényesülése okozta azt, hogy hazánkban először a Tiszáninneri Református Egyházkerületben épült ki az aránylag stabil lelkészi nyugdíjalap és a mellette párhuzamosan szintén folytonosan működő egyházi tisztviselőket segélyező pénztárak rendszere. Ezek a lépések nagy mértékben elősegítették a lelkészi – és nem utolsósorban a tanítói – hivatásrend fejlődését, s ily módon e fejlemények a professzionalizációs folyamatok szempontjából is lényegesek.

FORRÁSOK

Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TREKL)

Dienes Dénes (szerk., s. a. r.) 2001: *Megkívánatlik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak.

Ugrai János 2017: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*. Sárospatak – Tiszaújváros. <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tizsaninneri-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/> – utolsó letöltés: 2025. február 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barmeyer, Heide 2002: Bismarck and the Origin of the Modern Welfare State in 19th-Century Germany. In: Jensen, Henrik (ed.): *The Welfare State. Past, Present, Future*. Edizioni Plus Università da Pisa, Pisa, 87–110.

Csepregi Zoltán 2019: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo* (25.) 3–4. 55–61.

- Dienes Dénes 1999: Az első püspökválasztás a tiszáninneri református egyházkerületben. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc, 63–75.
- Franz, Günther 1957: Das evangelische Pfarrhaus. In: *Führungsschicht und Eliteproblem. Konferenz der Ranke-Gesellschaft. Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben*. Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main – Berlin – Bonn, 35–39.
- Galuska Imre 1992: *Egyház és közösség. Az egyházi köztehetségek a kesznyéteni eklézsia számadáskönyveiben*. (Folklor és etnográfia 68.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Greiffenhagen, Martin (Hg.) 1984: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Kreuz-Verlag, Stuttgart.
- Hegyí Ádám 2023a: A Békési Református Egyházmegye özvegy-árvapénztárának alapító okirata (1790). *Lymbus* (21.) 321–354.
- Hegyí, Ádám 2023b: Widows' and Orphans' Funds at the End of the 18th Century: An Attempt of the Békés Reformed Diocese to Establish a Widows' and Orphans' Fund. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* (68.) 167–178.
- Hella Ferenc 2001: Papmarasztás az erdélyi református egyházban. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 57–62.
- Kósa László 1990: Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Barna Gábor – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 443–481.
- Kovács Albert 1878: *Egyházjogtan. Különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira*. (Protestáns Theológiai Könyvtár X/1.) Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest.
- Pályi Zsófia Kata 2013a: Öreg prédikátorok, özvegy prédikátorné asszonyok és neveletlen árvák a református egyházmegye kebelében. In: Báráth Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 203–222.
- Pályi Zsófia Kata 2013b: Az egyházi özvegy-árvatár megalapítása a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve. *Egyháztörténeti Szemle* 14. 3. 36–66.
- Szász Lajos 2021: Református „ároni házak és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Báráth Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 203–222.
- Ugrai János 2010: *A pallérozatlanság ellenében. Iskolázás a fülvákban a polgárosodás hajnalán*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Ugrai János 2015: Irányítási válság a tiszáninneri egyházkerületben az 1790-es években. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 105–114.
- Ugrai János 2017: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátentség*. Hernád Kiadó, Sárospatak.

- Ugrai János 2020: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 285–299.
- Wahl, Johannes 1997: Lebensläufe und Geschlechterräume im Pfarrhaus des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Luise Schorn-Schütte – Walter Sparr (Hgg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 36–55.